

А. Г. СМІЛЕНКО

ОСІЛЕ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я В РАННЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Область Степового Подніпров'я в епоху раннього середньовіччя була місцем постійних переміщень кочових племен. Судячи з письмових джерел, Нижнє Подніпров'я у своєму русі зі сходу на захід не могли минути ні гунни, наприкінці IV ст. н. е., ні авари всередині VI ст. н. е., ні болгари у 70-і роки VII ст. н. е., ні угри у IX ст. У VII—X ст. в Північному Причорномор'ї перебували хозари. Згодом, у X—XIII ст., Степове Подніпров'я було місцем кочовищ печенігів, торків і половців.

Зазначимо, що в археологічному відношенні пам'ятки кочовиків середини і другої половини I тисячоліття н. е. в цій області здебільшого ще не визначені. Ми не можемо з певністю назвати поховання гуннів, аварів, хозарів, угрів. Конкретні археологічні пам'ятки вдалось пов'язати лише з алано-болгарами. Щодо кількох багатих поховань, таких, як Новогригорівка, Вознесенка, Келегеї, то окремі дослідники висловлювали різні точки зору на приналежність кожного з них певному народу. Поховання у Новогригорівці відносили і до сарматів¹, і до тюрків². Вознесенську пам'ятку пов'язували і з слов'янами, зокрема антами або уличами, і з тюрками та хозарами (див. нижче). Келегейську знахідку відносили і до антів³, і до аварів⁴, і до кутургуро-болгар⁵. Пам'ятки кочовиків X—XIV ст. вивчені в більшій мірі. В області Степового Подніпров'я відомо понад 80 поховань, що ввійшли в старі і нові зведення пам'яток кочовиків, в яких розроблено типологічну і хронологічну класифікацію поховань та охарактеризовані економічні і соціальні відносини в середовищі кочових племен⁶.

Разом з тим в Степовому Подніпров'ї (межу між Лісостепом та Степом у Подніпров'ї, звичайно, проводять в районі м. Кременчука) існувало також і осіле населення⁷. Археологічні пам'ятки осілого на-

¹ Т. М. Минаева. Погребение с сожжением близ г. Покровска. — Ученые записки Саратовского государственного университета, т. VI. Саратов, 1927, стор. 14.

² М. И. Артамонов. История хозар. Л., 1962, стор. 101.

³ М. Ю. Брайтчевський. Археологічні матеріали до вивчення культури східнослов'янських племен VI—VIII ст. — Археологія, т. IV. К., 1950, стор. 40.

⁴ Gyula László. Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. — Archaeologia Hungarica, XXXIV. Budapest, 1955, стор. 284.

⁵ D. Csallány. A kurgur-bolgarok (-hunok) régészeti, hagyatékának meghatározása. — Archeologia Ertesito. Budapest, 1963, I, стор. 36.

⁶ С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — МИА, № 62. М., 1958; Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966.

⁷ Осілі поселення відомі в Степовому Подніпров'ї, починаючи з епохи неоліту та бронзи. В скіфську епоху в пониззі Дніпра виникає цілий ряд городищ, що доживають до римського часу. В перші століття н. е. в північній частині Степового Подніпров'я (Надпоріжжя) з'являються пам'ятки черняхівської культури, які частково заходять і південніше, в пониззя Дніпра.

селення Степового Подніпров'я часів раннього середньовіччя відомі вже давно. Початок їх дослідженню поклав В. В. Хвойко, який відкрив в Надпоріжжі у с. Свистуново (тепер Петро-Свистуново) трупоспалення кінця I тисячоліття н. е. Ряд пам'яток було досліджено Дніпробудівською експедицією, що вела роботи під час побудови Дніпрогесу у 1927—1932 рр. Частину пам'яток було відкрито у передвоєнні та післявоєнні роки систематичними розвідками берегів Дніпра та розкопками, які провадили експедиції ІА АН УРСР (в колишній порожистій частині Дніпра на берегах озера ім. В. І. Леніна — у 1946 р. 1953—1956, 1964—1968 рр., в районі будівництва Каховської ГЕС — у 1951—1953 рр. та Дніпродзержинської ГЕС — у 1959—1961 рр.). В результаті всіх цих робіт в Степовому Подніпров'ї відкрито близько 50 пам'яток осілого населення періоду від VI ст. н. е. до початку XIII ст. Серед них були поселення, могильники, окремі поховання, гончарські горни тощо.

Виявлені пам'ятки в культурному і хронологічному відношенні можуть бути розділені на чотири групи. Метою даної статті є спроба пов'язати дані групи пам'яток, з певними етнічними групами осілого населення Степового Подніпров'я в згаданий період.

I. Слов'янські пам'ятки VI—VIII ст. н. е.

У північній частині Степового Подніпров'я, до м. Запоріжжя, відомо більше десятка пам'яток VI—VIII ст. н. е. Це — залишки поселень осілого населення, поховань, що належали до них, та окремі, інколи численні, знахідки речей. Матеріали цього часу виявлено поблизу сс. Дерейвка, Волоське, Стара Ігрень, Звонецьке, Олексіївка Солонянського району, хуторів 1 Травня (ранній шар), Запорожець та в деяких інших місцях (рис. 1). Більшість згаданих пам'яток були відкриті О. В. Бодяньським⁸ та досліджувались експедиціями ІА АН УРСР: у 1953 р. проведено розкопки біля с. Волоське та Стара Ігрень; у 1956 р. — на хуторі 1 Травня; у 1960 р. — в с. Дерейвка⁹.

Поселення містилися по краю другої надзаплавної тераси. Тут були знайдені напівземлянкові житла із слідами дерев'яних плах біля стін, печами-кам'янками або відкритими вогнищами. Довжина стін будівель — 2—5 м. В кількох місцях Надпоріжжя відкрито залишки трупоспалень (с. Стара Ігрень, острів Сурський, гирло р. Вороної). У с. Олексіївці виявлено кілька трупопокладень цього періоду.

У всіх згаданих пунктах, особливо у с. Волоському, зібрано величезну кількість металевих прикрас: спіральні скроневі кільця, фібули — арбалетні, пальчасті, зооморфні, трикутна прорізна з емаллю, браслети, поясні пряжки, наконечники та накладки, трапецеподібні підвіски, кругла прорізна підвіска, дзвіночки, трубчасті пронизки, дзеркальце тощо (рис. 2, 1—5). Ці прикраси мають численні аналогії серед так званих «антських» або «руських» скарбів Середнього Подніпров'я¹⁰, які разом з більш далекими паралелями (кримські та північнокавказькі могильники — Суук-Су¹¹, Чмі¹² та інші) датують надпорізькі знахідки VI—VIII ст. н. е.

Кераміка, що супроводила згадані знахідки, груба, ліпна, темно-бурого кольору, з крупними домішками у глині. За формами це

⁸ О. В. Бодяньський. Звіти за 1952—1953 рр. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁹ А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яевой в Надпорожье. — МИА, № 108. М., 1963; В. Н. Даниленко. Славянские памятники I тысячелетия н. э. в бассейне Днепра. — КСИА, вып. 4. К., 1955; Д. Я. Телегин. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. — КСИА, вып. 12. К., 1962.

¹⁰ Б. А. Рыбаков. Древние Русы. — СА, XVII. М., 1952.

¹¹ В. К. Пудовин. Нижний слой могильника Суук-Су. — СА. М., 1961, № 1.

¹² В. Б. Деопик. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв. — МИА, № 114. М., 1963.

здебільшого біконічні горщики, з вінцями або без них (рис. 3, 1). Зрідка зустрічається орнамент у вигляді насічок по вінцях або наліпного ва-лику під вінцями. Згодом ця форма посуду витісняється опуклобюкими горщиками, інколи видовжених пропорцій, прикрашеними ямками по

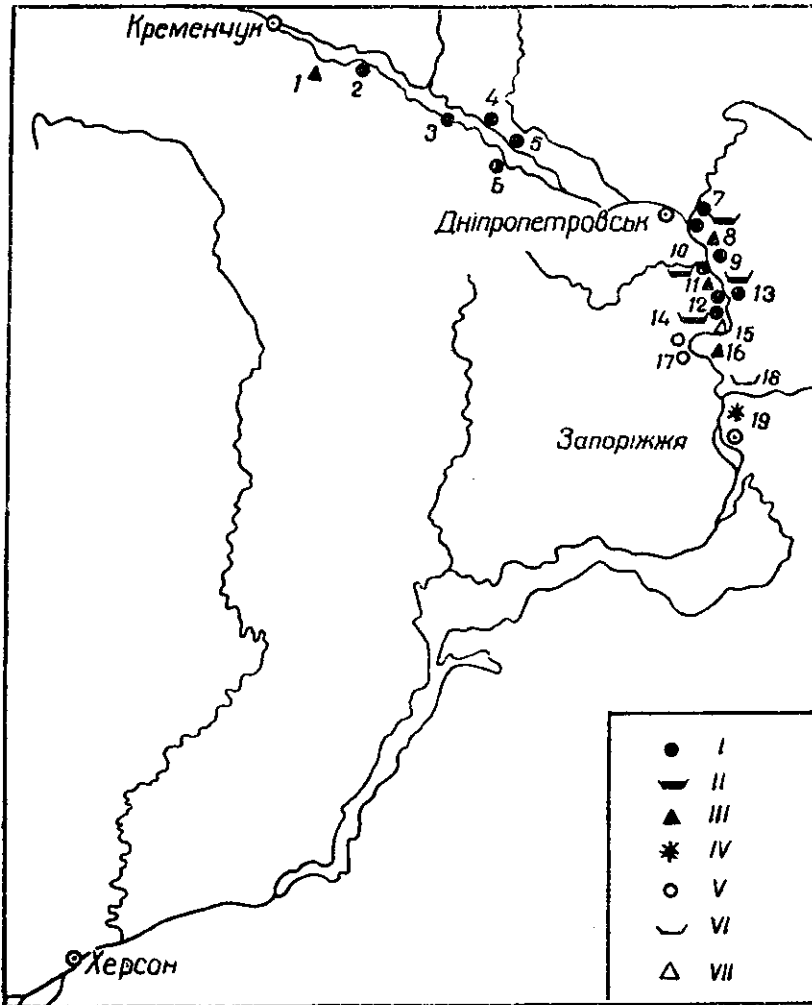

Рис. 1. Схема розташування пам'яток VI—IX ст. н. е. в Надпоріжжі.

Пам'ятки слов'янських племен: I—поселення; II—поховання; III—окремі знахідки; IV—укріплений табір. Пам'ятки алаано-болгарських племен: V—поселення, VI—поховання, VII—окремі знахідки. I—с. Успенка Онуфріївського району; 2—с. Дерев'яка того ж району; 3—с. Бородаївка Дніпродзержинського району; 4—хут. Радянське Кишенківського району; 5—хут. Яковлівка Петриківського району; 6—с. Чернече Верхньодніпровського району; 7—с. Стара Ігреня Дніпропетровського району; 8—с. Любимівка того ж району; 9—хут. 1 Травня того ж району; 10—с. Волоське того ж району; 11—хут. Майорка того ж району; 12—с. Звонецьке Солонянського району; 13—хут. Запорожець (гирло р. Вороної) Синельниківського району; 14—с. Олексіївка Солонянського району; 15—с. Військове того ж району; 16—лівий берег проти острова Таволжаного; 17—балка Канцерка (між с. Любимівка Солонянського району та с. Федорівка Верхньохортицького району; 18—с. Вільно-Андріївське Червоноармійського району; 19—с. Вознесенка, тепер територія м. Запоріжжя.

вінцях (рис. 3, 2). Часто трапляються знахідки сковорідок. Разом з іншим посудом зустрічається невелика кількість кружального — горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, уламків амфор, сірого лощеного салтоїдного посуду. Деякі сіроглиняні посудини найбільш ранніх пам'яток близькі і до черняхівських. На долівці житла в ур. Підкова II було

знайдено круглодонну яйцевидну амфору VI—VII ст. н. е.; очевидно, кримського походження¹³.

Знайдені в згаданих пунктах жорна, наральник, тесла-мотички та зернові ями в Ігрени характеризують землеробське господарство населення, численні кістки тварин і риб — скотарство та рибальство. Цікаві знахідки, пов'язані з ремісничою діяльністю, походять з с. Волоського — шматки болотної руди і шлаків, ллячки, сопло з накипом міді, два

Рис. 2. Металеві прикраси VI—VIII ст. н. е. з с. Волоське:
1 — вискове кільце; 2 — накладка на пояс; 3 — пальчаста фібула;
4 — поясна пряжка; 5 — частина підвіски.

зігнуті та з'єднані поміж собою уламки браслетів. Можливо, тут існувало металообробне ремесло, зокрема виробництво прикрас.

Згадані пам'ятки VI—VIII ст., за своїми рисами матеріальної культури (типи будівель, обряд поховання, кераміка, прикраси) дуже близькі до слов'янських пам'яток пониззя р. Тясмин (пеньківський тип) та Південного Бугу¹⁴. Всі ці групи пам'яток можуть бути об'єднані у єдину етнографічну групу, яка має свої певні особливості і, разом з тим, дещо відрізняється від слов'янських пам'яток інших областей (останні найбільш виразно проявляються у кераміці).

У зв'язку з наявністю в південній частині Середнього Подніпров'я та на Південному Бузі численних пам'яток VI—VIII ст. н. е., що за характером матеріальної культури можуть бути віднесені до пам'яток слов'ян, постає питання про віднесення їх до певної групи «літописних племен». Якщо звернутись до свідчень письмових джерел, в них можна знайти деякі дані для пов'язання згаданих пам'яток з племенами уличів.

На жаль, літописні відомості про місце перебування цих племен мають суперечливий характер. На відміну від Лаврентіївського літопису, який повідомляє, що слов'янські племена уличів жили «по Дністру, присідаю к Дунаєви... оли до моря»¹⁵, Іпатіївський літопис сповіщає, що ці племена мешкали «по Бугу и по Дніпру и присідаю к Дунаєви... оли до моря»¹⁶, а Новгородський літопис розповідає про переселення уличів з Дніпра на захід — «Игорь же сѣдѣше в Киевѣ княжа,

¹³ А. Л. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья. — СА, XV. М., 1951, стор. 329—330, рис. 3, 14.

¹⁴ Д. Т. Березовец. Поселение уличей на р. Тясмине. — МИА, № 108. М., 1963; П. И. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. — МИА, № 108. М., 1963.

¹⁵ Повесть временных лет, ч. I (по Лаврентьевской летописи 1377 г.). М.—Л., 1950, стор. 14.

¹⁶ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, М., 1962, стор. 10.

и воюя на Деревяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именемъ Свѣнделдъ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду и не вдадѣшется единъ град именемъ Пересѣченъ и сѣде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша сѣдѣюще Угличѣ по Днѣпру вѣнизъ, и посемь приидоша межи Бѣгъ Днѣстръ, и сѣдоша тамо»¹⁷.

В історичній літературі територія уличів в ряді випадків визначалась згідно повідомлень Новгородського літопису — спочатку на Дніпрі,

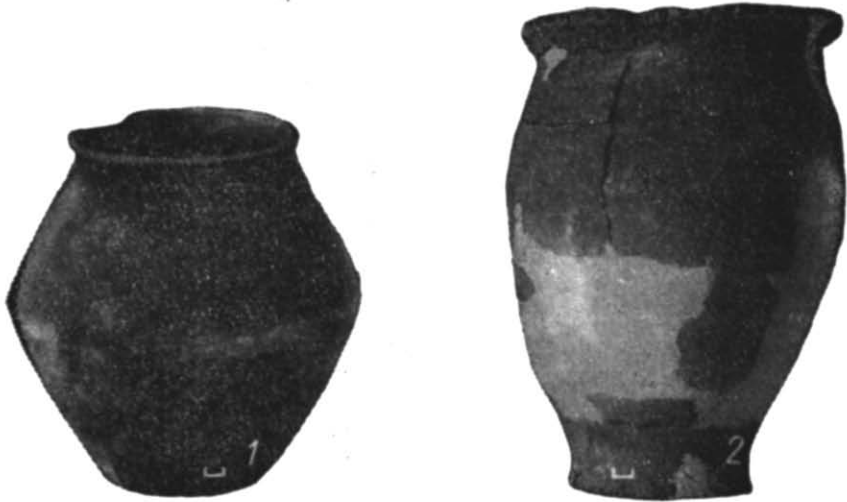

Рис. 3. Глиняний посуд VI—VIII ст. н. е.:
1 — с. Волоське; 2 — Стара Ігрень.

а згодом між Бугом і Дністром¹⁸. Проте нерідко уличів разом з тиверцями розміщали на Дністрі. Взагалі відносно локалізації уличів і їх столиці Пересічна висловлювались різні припущення, уличів і тиверців нерідко називали «загадковими» племенами¹⁹. Очевидно, визначити місцеперебування уличів на підставі одних лише письмових джерел, важко, через їх неповноту і суперечність. Для визначення території уличів слід залучати археологічний матеріал.

Вперше літописні відомості про початкове перебування уличів на Дніпрі були пов'язані з конкретними археологічними матеріалами у згаданій статті Б. О. Рибаківа. В ній автор зв'язав з предками уличів «поля поховань» Дніпровської Луки (Надпоріжжя), а до літописних уличів відніс колективне дружинне поховання поблизу с. Вознесенки та трупоспалення біля с. Свистунове. Останні були визначені як пам'ятки допеченізької культури, з рисами і слов'янськими, і салтівськими, яка після IX ст. не мала свого продовження. На думку автора, під тиском печенігів уличі на початку X ст. переміщуються з Надпоріжжя на північ, ближче до Києва, а після невдалої для них боротьби з київськими князями і надіння Пересічна пересуваються у межиріччя Бугу і Дністра. Точка зору про переселення уличів з Дніпра на землі між Бугом і Дністром поділяється і іншими археологами²⁰.

Новим поштовхом для визначення пам'яток уличів було відкриття у 50-ті роки в пониззі р. Тясмин та в Надпоріжжі цілого ряду поселень

¹⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, стор. 109.

¹⁸ Л. Нидерле. Славянские древности. М., 1956, стор. 157; В. В. Мавродин. Образование древнерусского государства. Л., 1945, стор. 86—87.

¹⁹ Б. А. Рыбаков. Уличи. — КСИИМК, XXXV. М., 1951.

²⁰ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1953, стор. 248—249; Г. Б. Федоров. Тиверцы. — ВДИ, № 2. М., 1952, стор. 252.

VI—VIII ст. н. е., а також на Нижньому Дніпрі поселень IX—XI ст. Так, у статті Д. Т. Березовця²¹ до пам'яток улличів зараховується досліджена ним в пониззі р. Тясмин група поселень так званого пеньківського типу, а також інші аналогічні пам'ятки Середнього Дніпра, Надпоріжжя та Південного Бугу. Іншими авторами були пов'язані з улличами поселення Надпоріжжя та пониззя Дніпра²².

Визначенню території улличів, звісно, перешкоджає неповнота та суперечність даних письмових джерел. Проте з усієї групи «літописних племен» лише з улличами пов'язується територія Нижнього Дніпра. Тому, якщо підходити до вирішення цього питання від археологічного матеріалу і спробувати визначити належність наявних численних пам'яток згаданих областей певним племенам, то найбільш ймовірним буде віднести їх до пам'яток улличів.

Ми не ставимо своєю метою висвітлити в даній статті складні питання, що стосуються раннього етапу існування першої групи пам'яток Надпоріжжя, а саме: їх походження, зв'язок з більш ранньою черняхівською культурою та можливість віднесення їх до так званих антських пам'яток середини I тисячоліття н. е.²³ Ці ще недостатньо розроблені питання потребують окремих поглиблених досліджень.

В області Надпоріжжя відома цікава та своєрідна пам'ятка рубежу VII та VIII ст. н. е., яка заслуговує на те, щоб бути розглянутою окремо. Мова йде про військовий табір біля с. Вознесенки, досліджений В. А. Грінченко у 1930 р.²⁴ Табір був оточений валом, насипаним із каміння, вперемішку з землею. В середині валу зберігся культурний шар у вигляді численних кісток коней та уламків посуду. В ямі, що знаходилась на його території, виявлено величезну кількість речей, у тому числі дорогоцінних, зсипаних купою і проткнутих трьома шаблями. Речі, нерідко оплавлені у сильному вогні, були перемішані з попелом, в якому траплялись вуглики, шматочки перепалених кісток та глини. Серед речей — численні предмети дружинного убору, зброя, навершя знамен, кінське спорядження, прикраси.

Речі Вознесенської знахідки типологічно належать до групи пам'яток Подніпров'я перещепинського типу, які датуються численними візантійськими монетами та іншими привізними виробами кінця VII — початку VIII ст. н. е.

Вознесенська пам'ятка була інтерпретована В. А. Грінченко як залишки колективного спалення групи воїнів і полководців, загиблих під час бою чи з якоїсь іншої причини. У двох місцях — на валу та за валом у ямі — збереглися сліди дуже сильно обпаленого ґрунту, де, очевидно, відбувалось спалення.

Відносно етнічної приналежності пам'ятки в літературі висловлювались різні точки зору. Дослідник Вознесенки В. А. Грінченко відносив її до пам'яток слов'ян або хозар²⁵. Б. О. Рибakov розглядав її як пам'ятку літописних улличів. Цю знахідку відносили також до антських²⁶ та до тюркських пам'яток²⁷.

²¹ Д. Т. Березовец. Поселения улличей на р. Тясмин.

²² А. Т. Брайтчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье, стор. 281—282; А. В. Бураков. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі. — Вісник АН УРСР, № 10. К., 1963, стор. 38.

²³ Згадані пам'ятки Надпоріжжя були віднесені до антів В. М. Даниленко та О. В. Бодяньським (див. згадані праці).

²⁴ В. А. Грінченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенка на Запоріжжі. — Археологія, т. III. К., 1950; Л. А. Мацулевич. Войсковой знак V в. — Византийский временник, т. XVI. М., 1959.

²⁵ В. А. Грінченко. Вказ. праця, стор. 63.

²⁶ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена, стор. 180—184; М. Ю. Брайтчевский. Вказ. праця, стор. 40.

²⁷ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 175.

Речовий склад інвентаря не може, на наш погляд, служити вирішальним доказом у етнічному визначенні пам'ятки, оскільки схожі предмети дружинного убору мали поширення у різних народів. В часі існування Вознесенського табору в Надпоріжжі перебували слов'янські племена уличів. Як буде показано нижче, десь в кінці VII ст. н. е. в цій області з'являються алаано-болгарські племена. Тому правомірно ставити питання про належність пам'ятки слов'янам або алаано-болгарам. Обряд спалення у VII—VIII ст. н. е. був типовим для слов'янських і нехарактерним для алаано-болгарських племен та інших кочовиків Південно-Східної Європи. Тому більше підстав вважати, що дружина Вознесенського табору була слов'янська (улицька) або, принаймні, що до її складу входили слов'яни.

Сам факт існування на порогах табору з добре озброєними дружинниками та трагічна картина їх загибелі відображають політичні події того часу, очевидно, жорстокі бої між племенами, що відбувалися на Нижньому Дніпрі. Письмові пам'ятки свідчать про значні політичні та воєнні події наприкінці VII ст. н. е. на південному сході Європи, зв'язані з поширенням влади хозарського каганату. До цього часу відноситься і боротьба хозар з болгарами та переміщення болгар. Повідомлення літопису про данину, яку платили хозарам слов'яни, вказує на боротьбу і між слов'янами та хозарами. Тому правдоподібно припустити, що дружина Вознесенського табору потерпіла поразку в бою з хозарами.

II. Пам'ятки алаано-болгарських племен кінця VII—IX ст.

Наприкінці VII ст. н. е. у Надпоріжжі з'являються пам'ятки алаано-болгарських племен, що перемістилися на пороги, очевидно, під натиском хозар. Ці пам'ятки, що складають другу культурно-хронологічну групу пам'яток Надпоріжжя, представлені поселеннями гончарів на балці Канцерці та деякими знахідками салтівської культури (рис. 1). На поселенні гончарів біля с. Федорівка на балці Канцерці, дослідженому В. А. Грінченку у 1929—1931 рр., було відкрито 10 гончарських горнів, в яких випалювались великі сіроглиняні глеки. Друге поселення гончарів знаходилося за 3 км від першого, поблизу с. Любимівка, було відкрито О. В. Бодяньським у 1954 р. та досліджене автором у 1955 та 1964—1968 рр. Тут виявлено 5 гончарських горнів та двір гончара.

Всі гончарські горни, знайдені на обох поселеннях, мали звичайну двоярусну конструкцію з центральним опорним стовпом посередині та жаропровідними отворами — каналами у черені. На одному з поселень, на невеликому пагорбі відкрито двір гончара, який складався з двох гончарських горнів, двох жител та ряду ям-сховищ. Житлами служили великі прямокутні напівземлянки з круглими відкритими вогнищами посередині. В одному з жител збереглися сліди сильної пожежі, після якої, очевидно, було побудовано друге житло (рис. 4).

У всіх відкритих об'єктах виявлено величезну кількість керамічного матеріалу. Однотипні посудини, що зустрічались у великій кількості, очевидно, репрезентують масову продукцію гончарів, призначену для продажу. Це були сіроглиняні кружальні глеки з яйцевидним тулубом і невисокою шийкою; вінця посудин мали напівциліндричний злив. Деякі глеки — дуже великі, висотою понад 60 см, триручні (рис. 5, 1), інші — дещо менші, висотою близько 50 см, одноручні (рис. 5, 2). Посуд прикрашений дуже своєрідним орнаментом у вигляді заглиблених, лощених і рельєфних смуг. Найбільш характерним видом орнаменту даної майстерні слід вважати рельєфні смуги та шишечки.

Дослідженню посуду Канцерки присвятила спеціальну статтю Т. М. Мінаєва²⁸. Близькі аналогії посуду з керамічним матеріалом

²⁸ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцерки в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі. — Археологія, т. XIII. К., 1961.

аланських пам'яток Північного Кавказу дозволили автору віднести продукцію печей Канцерки до періоду кінця VII — початку IX ст. н. е. і визначити її як посуд аланського типу. Автор припускає, що засновниками поселень гончарів були аланські ремісники. Знайдені у дворі гончара житла — напівземлянки з відкритими вогнищами у центрі, по-

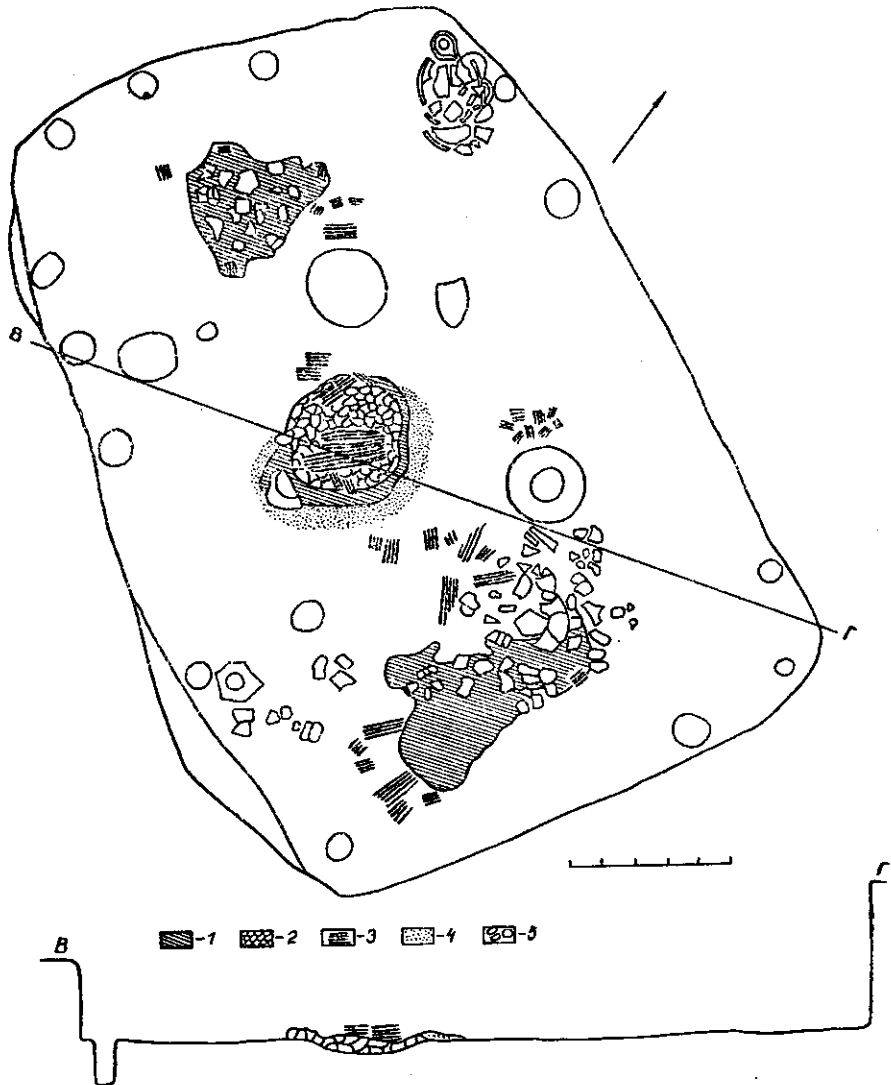

Рис. 4. Житло, відкрите на дворі гончара в балці Канцерка (VIII ст. н. е.):
1 — печина; 2 — черень вогнища; 3 — обвуглене дерево; 4 — попіл; 5 — уламки посуду.

дібні житлам в пам'ятках салтівської культури, залишеної алано-болгарськими племенами²⁹, схожі і на житла слов'ян Степового Подніпров'я. Житла алан на Північному Кавказі споруджувались із каменю і також мали відкриті вогнища³⁰.

Про можливість проникнення окремих груп аланського населення у Степове Подніпров'я, як доводить Т. М. Мінаєва, свідчать і деякі

²⁹ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА, № 62. М., 1958, стор. 98—100; С. А. Плетнева. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами. — СА. М., 1962, № 1, стор. 88—91.

³⁰ Т. М. Минаева. Очерки по археологии Ставрополя. Ставрополь, 1965, стор. 57.

письмові джерела, наприклад, «Аланское послание» єпископа Феодора XIII ст.: «...ми були втікачами в аланському селищі недалеко від Херсона (плем'я це розсіяне і поширене від Кавказьких гір до Іверіян — стародавньої межі їх вітчизни, вони любили посилати багатолюдні виселки, так що наповнили всю Скіфію і Сарматію)»³¹.

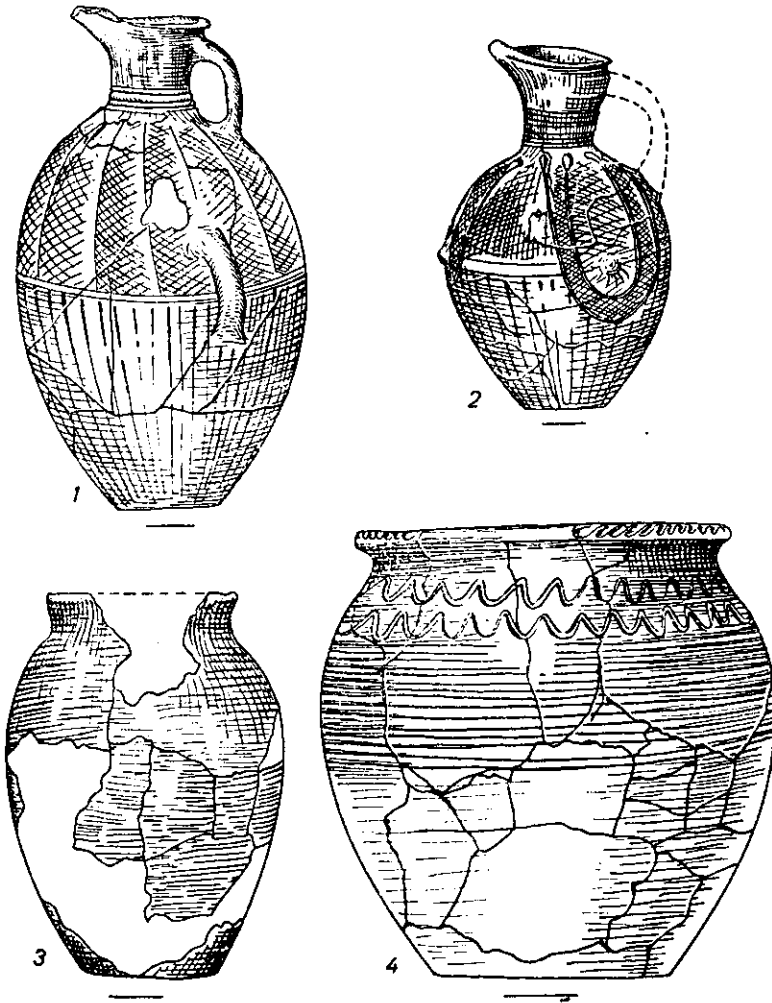

Рис. 5. Глиняний посуд, виявлений на дворі гончара в балці Канцерка.

1—3—з житла № 1; 4—з господарської ями.

Поселення, відкриті на балці Канцерці, становлять значний інтерес. Це поки що єдиний у Подніпров'ї значний гончарський центр епохи раннього середньовіччя, який, можна думати, мав великий вплив на розвиток гончарського ремесла у населення Подніпров'я³². Він сприяв поширенню у подніпровського населення професійних навиків у ви-

³¹ Ю. А. Кулаковський. Єпископа Феодора «Аланское послание». — ЗООИД. т. XXI. Одеса, 1898, стор. 17.

³² Відомо, правда, ще один гончарський горн для випалу аналогічних глеків у с. Мачухи під Полтавою (Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 гг. — ИАК, вып. 43, стор. 116—118), на віддалі 160 км на північ від Канцерки. Близькість форми та орнаментативної глеків, що випалювались у цьому горні, до канцерських дозволяє припустити, що власником горна у с. Мачухи був гончар, який відділився від нижньодніпровського центру.

готовленні кераміки, гончарського круга і обпалювальних горнів. Помітний прогрес у гончарному ремеслі, який спостерігається у IX ст., порівнюючи із VI—VIII ст., мав цілий ряд причин. Однією із них, як показує описана пам'ятка, були південні і південносхідні впливи, які йшли по Дніпру із Північного Причорномор'я. Провідниками цих впливів в даному випадку були ремісники, засновники поселень гончарів на Нижньому Дніпрі.

Характер діяльності гончарів, які мусили збувати свою продукцію покупцям, призводив до виникнення тісних зв'язків між ними та місцевим населенням Подніпров'я. Про існування подібних зв'язків свідчить знахідка характерних канцерівських глеків з рельєфним орнаментом на слов'янському поселенні у с. Стецівка в пониззі р. Тясмин. Ця знахідка показує, що продукція гончарів мала значний ареал поширення у Подніпров'ї.

Про зв'язок гончарів з місцевим населенням свідчать також кухонні горщики, якими користувались у своєму господарстві гончарі. Один з них, із згорілого житла, ліпний, видовжених пропорцій, нагадує деякі слов'янські посудини (рис. 5, 3). Другий горщик, із ями-сховища, також ліпний, злегка підправлений у верхній частині на крузі, шаровидної форми (рис. 5, 4), відноситься до типу посуду, поширеного в басейні р. Тясмин (Пастирське городище, поселення у Стецівці). Ці аналогії свідчать про вплив місцевого населення на гончарів, що поселились в Подніпров'ї.

В області Надпоріжжя відомі деякі знахідки салтівської культури, які, як і Канцерка, свідчать про проникнення на пороги алано-болгарських племен. Із с. Військового походить глек салтівського типу, а у с. Вільно-Андріївському було виявлено поховання із салтівським глеком.

Безпосередні зв'язки слов'янського Надпоріжжя з алано-болгарськими племенами привели, зрештою, до змішання цих етнічних груп населення і до виникнення у IX ст. на Нижньому Дніпрі культури з рисами слов'янських і салтівських пам'яток. Ця культура представлена третьою групою пам'яток Нижнього Дніпра.

III. Пам'ятки слов'яно-салтівської культури IX—XI ст.

На відміну від пам'яток, описаних вище, поселення третьої групи, які ми зараз розглянемо, поширені не лише у Надпоріжжі, а й нижче їх, в пониззі ріки. До пам'яток третьої групи належать: поселення на хут. I Травня, у с. Олексіївка Синельниківського району, Перун, Зміївка, окремі знахідки кераміки та поселення і могильник у с. Петро-Свистуново (рис. 6). Остання пам'ятка була відкрита В. В. Хвойкою³³, дві — під час роботи Дніпробудівської експедиції (Олексіївка Синельниківського району, Перун). На двох поселеннях проведено дослідження експедиціями ІА АН УРСР: біля хут. I Травня у 1953, 1955—1956 рр.³⁴ та у с. Зміївка у 1951—1952 рр.³⁵

Найширше досліджено поселення поблизу хут. I Травня, у південній частині якого зберігся культурний шар IX—XI ст. Тут, на краю берега Дніпра, виявлено залишки восьми жител, витягнутих в ряд вздовж берега. Будівлі прямокутні, напівземлянкові, орієнтовані з півночі на південь. Стіни жител споруджувались на дерев'яному каркасі, обмазаному зверху шаром глини, печі — великі, глиняні, здебільшого прямокутної форми (рис. 7). На поселенні у с. Зміївка відкрито два напівземлянкових житла, дві господарські споруди та окремі печі. Стіни

³³ Урни із залишками спалення і запис В. В. Хвойка в інвентарній книзі зберігаються в Київському державному історичному музеї.

³⁴ А. Т. Браичевская. Вказ. праця, стор. 263—282.

³⁵ А. В. Бураков. Вказ. праця.

жител в нижній частині були облицьовані деревом та обмазані зверху шаром глини. Печі, як в житлах, так і виявлені окремо, споруджувались із каменю та глини.

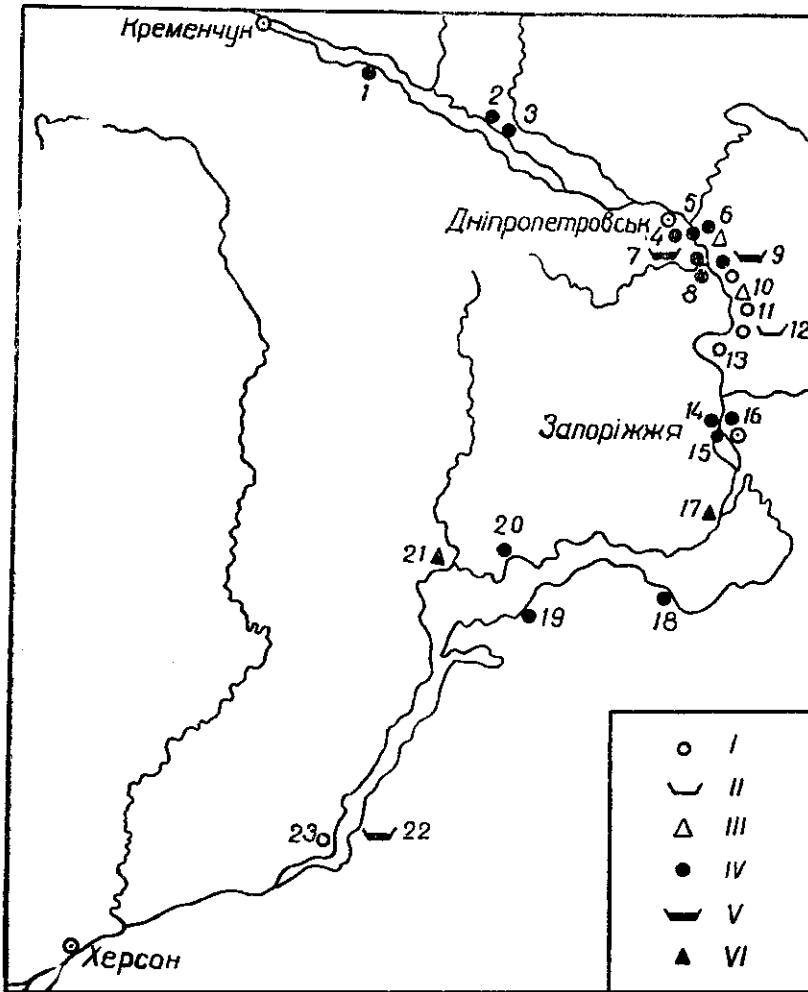

Рис. 6. Схема розміщення пам'яток IX—XIII ст. в Степовому Подніпров'ї. Пам'ятки слов'яно-салтівської культури IX—XI ст.: I — поселення; II — поховання; III — окремі знахідки. Давньоруські пам'ятки XII—XIII ст.: IV — поселення; V — могильники; VI — окремі знахідки. I — с. Дерейка Онуфрійського району; 2 — хут. Радянське Кишенківського району; 3 — с. Шульговка Петриківського району; 4 — с. Лощмано-Кам'янка Дніпропетровського району; 5 — острів Кам'януватий; 6 — с. Стара Ігреня Дніпропетровського району; 7 — с. Дніпровське того ж району; 8 — с. Волоське того ж району; 9 — хут. 1 Травня того ж району; 10 — с. Мар'ївка Синельниківського району; 11 — с. Олексіївка того ж району; 12 — с. Петро-Свистуново Червоноармійського району; 13 — с. Перун того ж району; 14 — с. Кічкас (тепер територія м. Запоріжжя); 15 — острів Хортиця; 16 — лівобережне поселення напроти с. Кічкас (тепер територія м. Запоріжжя); 17 — с. Біленьке Верхньо-Хортицького району; 18 — с. Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського району; 19 — с. Велика Знамянка того ж району; 20 — с. Олексіївка Нікопольського району; 21 — с. Грушівка Апостолівського району; 22 — с. Каїри Горностаївського району; 23 — с. Зміївка Бериславського району.

У Надпоріжжі — в с. Петро-Свистуново та Перун — відкрито гончарські горни для випалу кухонного посуду. Сім урн з залишками спалення із с. Петро-Свистуново характеризують поховальний обряд населення цього періоду.

Кераміка цієї групи пам'яток становить кілька груп — кухонні горщики, глечики, амфорна тара. Кухонні горщики здебільшого виготовлені на повільному гончарському крузі легкого типу. Вони мають

крупні домішки у глині, нерівномірно обпалені, нерідко асиметричні. За формою зустрічаються слабопрофільовані посудини з маленькими відігнутими вінцями, банковидні, опуклобокi, з відігнутими вінцями, горщики з високими плічками та вертикальними вінцями. Поверхня горщиків суцільно орнаментована дуже густо розміщеними прямими та хвилястими лініями (рис. 8, 1—5). Менш численну групу складають

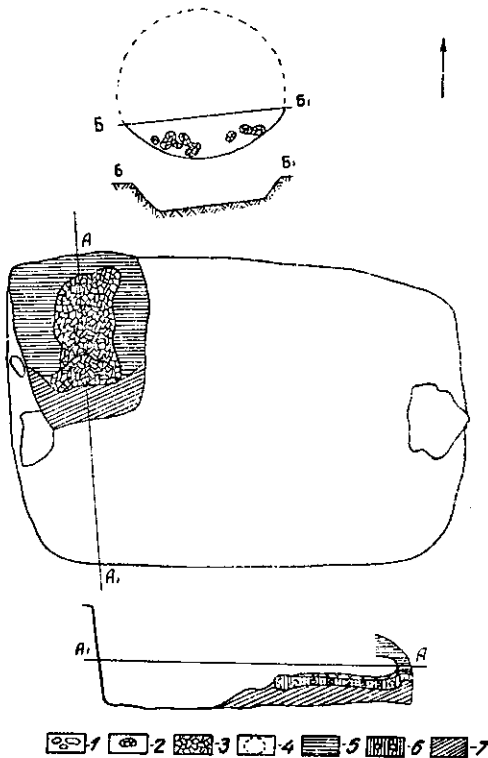

Рис. 7. Житло та господарська яма на поселенні кінця I тисячоліття н. е. поблизу хут. I Травня:

1 — камінь; 2 — печина; 3 — черинь; 4 — лінія череня всередині печі; 5 — склепіння печі; 6 — нижній шар череня; 7 — лесо́ва основа печі.

воникнення третьої групи пам'яток до кінця I тисячоліття н. е. Проте серед матеріалу цієї групи виділяються деякі знахідки, які мають бути віднесені до більш пізнього часу. Це — частина кухонних горщиків, виготовлених значно краще тонкостінних, з домішками дрібного піску, проте так же густо орнаментованих. Як буде показано нижче, пам'ятки третьої групи безпосередньо переростають у пам'ятки четвертої групи XII—XIII ст. Тому третя група пам'яток в цілому може бути віднесена до періоду між IX та XI ст.

своєрідні глеки або горщики з ручками червоного випалу з таким же орнаментом, але тільки у верхній частині посуду (рис. 9). Досить часті знахідки уламків амфор. На поселенні біля хут. I Травня знайдена одна ціла яйцевидна круглодонна амфора кримського походження, яку можна віднести до IX ст. (рис. 8, б) ³⁶. Для посуду даної групи ми знаходимо аналогії як серед слов'янських, так і серед салтівських пам'яток. Горщики подібної форми та орнаменту були виявлені на слов'янських поселеннях Подніпров'я та в більш віддалених областях УРСР (Пеньківка, ур. Макарів Острів ³⁷), Городськ ³⁸, Ріпнів ³⁹, Радванка ⁴⁰. Посуд цієї групи із салтівським кухонним ріднить деяка приземистість та широкодонність, а також густий лінійно-хвилястий орнамент. На деяких поселеннях зустрічається сирій лощений посуд салтівського типу. Трохи нагадують салтівський посуд червоноглиняні глеки з ручками, вінця яких інколи мають злив.

Аналогії в кераміці слов'янських та салтівських поселень періоду VIII—X ст. та привізна амфора IX ст. дозволяють віднести

³⁶ А. Л. Якобсон. Вказ. праця, стор. 332—334, рис. 6, 21.

³⁷ Д. Т. Березовец. Вказ. праця, стор. 186, рис. 21, 3.

³⁸ Кераміка фондів ІА АН УРСР.

³⁹ В. В. Ауліх. Основні результати археологічного дослідження древноруського селища в с. Ріпнів Львівської області.— Дисертаційний збірник. К., 1958, стор. 34—37, табл. 1.

⁴⁰ К. В. Бернякович. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР).— Slovenská Archeológia, v. 2. Bratislava, 1957, стор. 443, табл. II, 7; IV, 1—4.

Розглянуті пам'ятки третьої групи за їх загальним характером можуть бути визначені як слов'яно-салтівські, в яких риси обох груп пам'яток злились у єдину своєрідну культуру IX—XI ст. населення Степового Подніпров'я. Ця культура має багато спільних рис (обряд

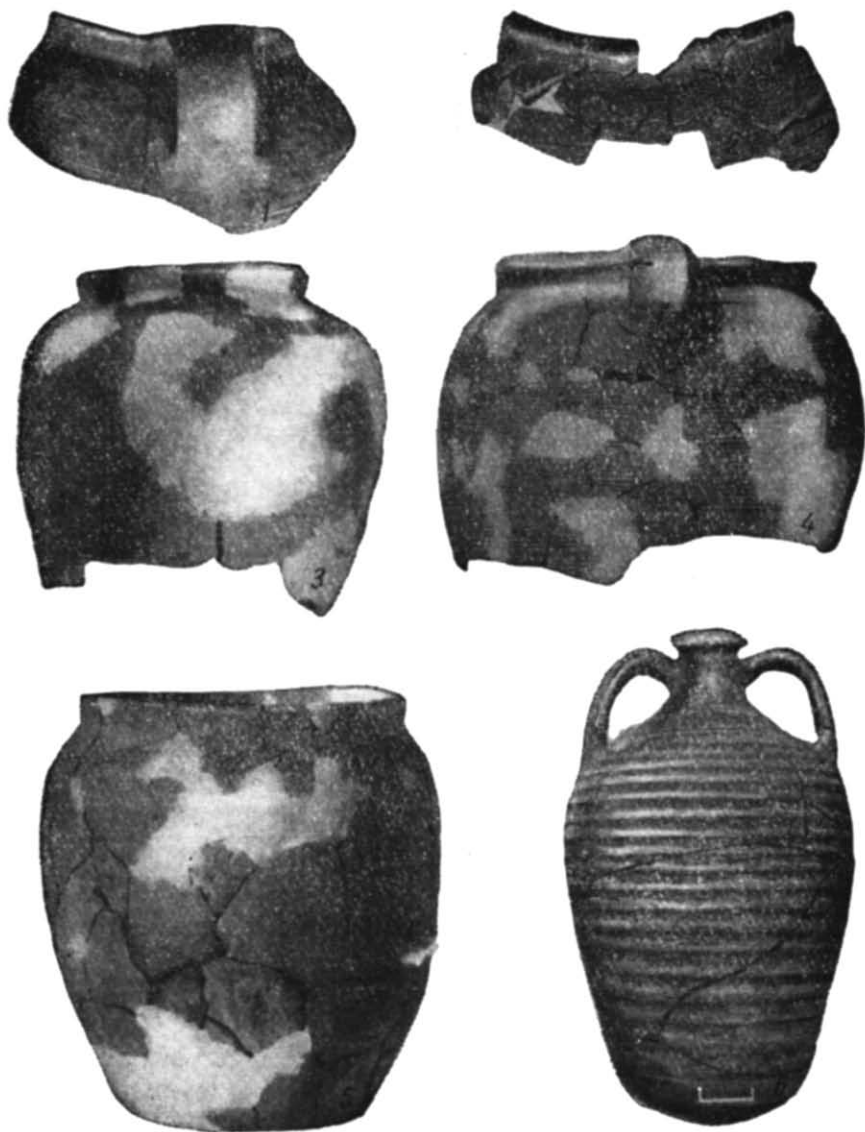

Рис. 8. Глиняний посуд з поселення поблизу хут. I Травня:
1—5 — кухонний посуд; 6 — амфора.

спалення, кераміка) з пам'ятками, розташованими на захід від Подніпров'я, на південній окраїні слов'янських земель, де південні та південно-східні впливи були особливо помітні. Маються на увазі пам'ятки Південної Молдавії типу Калфи⁴¹, так звані слов'яно-болгарські пам'ятки

⁴¹ Г. Ф. Чеботаренко. Городище Калфа. — Матеріали и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР. Кишинев, 1964.

Болгарії⁴² та Балкано-Дунайська культура Румунії⁴³. Є аналогії для кераміки пам'яток третьої групи і в Північному Причорномор'ї⁴⁴.

Знахідки жорен на поселеннях третьої групи, численних кісток домашніх тварин та риби, гончарських горнів, амфорної тари характеризують різні сторони господарської діяльності населення — землеробство, скотарство, рибальство, ремесла, зокрема гончарське, торгівлю. Про жваву торгівлю на Дніпрі свідчать, крім амфор, деякі інші знахідки:

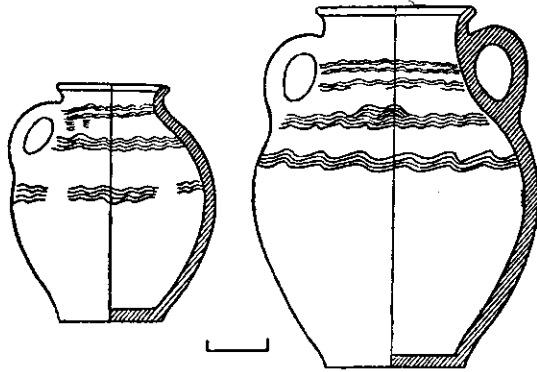

Рис. 9. Урни могильника кінця I тисячоліття н. е. поблизу с. Петро-Свистуново.

мідна візантійська посудина з візантійськими монетами Нікіфора Фоки та Іоанна Цімісхія (969—976 рр.)⁴⁵, яка була знайдена в районі порогів, та п'ять так званих франкських мечів X ст., виявлених під час будівництва греблі Дніпрогесу, серед яких було кілька мечів одного типу з однаковими клеймами. Можливо, вони потрапили на дно ріки в результаті затоплення печенігами корабля, що йшов з товарами⁴⁶. Особливу роль Надпоріжжя в середині X ст. на дніпровському шляху «із варяг в греки» відзначає візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління державою». Автору були відомі назви порогів, їх вигляд, спосіб, яким проходили через них та провозили речі. Зразу ж за порогами знаходилась так звана Крарійська переправа, «де херсоніти переправляються по дорозі з Русі, а печеніги — в Херсон»⁴⁷.

В етнічному відношенні населення, що залишило пам'ятки IX—XI ст., було, очевидно, змішаним. Обряд трупоспалення, що мав місце на початку цього періоду, свідчить, як нам здається, про те, що основним етнічним компонентом населення були слов'яни, які асимілювали алано-болгарські племена. Очевидно, на Нижньому Дніпрі знаходилась південна частина племен уличів, які не корилися Києву і з якими у IX—

⁴² Ж. Н. В ъ жарова. Славянски и славянобългарски селища в Българските земи от края на VI—XI век. София, 1965.

⁴³ M. Comşa. La civilisation balkano-danubienne (IX—XI siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine (origine, évolution et appartenance ethnique) Etude préliminaire.— Dacia, n. s. VII. Bucarest, 1963.

⁴⁴ А. А. Кравченко. Славянские памятники IX—XI вв. в Нижнем Придунавье на территории Одесской области УССР.— Тезисы докладов первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. Кишинев, 1964; А. Л. Якобсон. Ранне-средневековые поселения восточного Крыма.— МИА, № 85. М., 1958, стор. 474—486, рис. 4, 5а, 7.

⁴⁵ Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, стор. 36—37, рис. 6.

⁴⁶ В. И. Равдоникас. Надписи и знаки на мечах из Днепростроя. Из истории докапиталистических формаций.— Сб. статей к сорокалетию научной деятельности Н. Я. Марра. М.—Л., 1933, стор. 598—616.

⁴⁷ Константин Багрянородный. Об управлении государством.— ИГАИМК. М.—Л., вып. 91, 1934, стор. 9.

X ст. воювали київські князі (згідно літопису, Аскольд, Дір, Олег і Ігор).

В історичній літературі, як уже згадувалось, нерідко висловлювалась думка, основана на повідомленні літопису, про переселення у середині X ст. уличів з Дніпра на захід. На думку Б. О. Рибаківа, перед переселенням в область між Бугом і Дністром уличі під тиском печенігів на початку X ст. пересунулись на північ, ближче до Києва, залишивши Надпоріжжя. Археологічні матеріали дають підстави в якійсь мірі переглянути ці припущення. Як уже відмічалось, слов'яно-салтівські пам'ятки існують на Нижньому Дніпрі з IX по XI ст. і поступово переростають в пам'ятки XII—XIII ст. (четверта група). Серед типової давньоруської кераміки четвертої групи зустрічається як невелика домішка архаїчний посуд попереднього часу. Існують також і перехідні пам'ятки між обома періодами. Прикладом можуть служити пізні житла південної частини поселення поблизу хут. І Травня. В одному з них були змішані в черені печі та лежали безпосередньо на ньому уламки давньоруських горщиків XII—XIII ст. та більш архаїчних горщиків і глечиків попереднього часу. До цього ж поселення відносилось кілька поховань (тілопокладень), положення і орієнтація яких характерна для давньоруського часу. Під черепом і ногами деяких із них були покладені великі уламки горщиків архаїчного вигляду. Один з черепів, що був визначений, відноситься до середземноморського типу, характерного для аланського населення, який, проте, зустрічається і серед слов'ян Середнього Подніпров'я. Всі ці факти свідчать, що життя на ряді поселень Степового Подніпров'я продовжувалось на протязі X—XI ст.

Очевидно, якщо і відбулось у X ст. переселення уличів, воно торкнулось частини населення, в першу чергу князів та дружини.

Рядове ж сільське населення, принаймні, частково лишилось на Нижньому Дніпрі. У зв'язку з цим наведемо ще раз повідомлення Іпатіївського літопису про уличів: «Съдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря и суть городи ихъ і до сего дне...» В цьому вислові стверджується, що міста, які належали уличам, ще існували на Дніпрі в часи написання літопису.

Деякі слова про відносини уличів X—XI ст. з печенігами, навала яких наприкінці IX—на початку X ст. була згубною для населення широких територій, зокрема, для осілого населення Криму⁴⁸ та племен салтівської культури⁴⁹. Навала печенігів була великим лихом для давньоруського народу. Для захисту від частих нападів печенігів київські князі змушені були споруджувати лінії укріплень, що складались з цілого ряду городів-фортець, на підступах до Києва. В приведеному творі Костянтина Багрянородного згадується, що печеніги в районі порогів постійно нападали на русів, які їхали з Русі до Константинополя. Саме на порогах печеніги підстергли і вбили князя Святослава. Однак відкритий, неукріплений характер поселень IX—XI ст. Степового Подніпров'я свідчить про те, що ця група осілого населення, очевидно, знаходилась з печенігами в мирних відносинах. Можливо, тут відігравали роль ворожі відносини уличів з київськими князями, а значить, і потреба в союзниках, а в Надпоріжжі також і роль місцевого населення як перевізників через пороги.

IV. Давньоруські пам'ятки XII—XIII ст.

Пам'ятки цієї групи розміщені і вище порогів, і в пониззі Дніпра. Це — поселення у с. Деревка, Стара Ігреня, Лоцмано-Кам'янка, Дніпровське, Волоське, Кічкас, Благовіщенка, Грушівка, Олексіївка Ніко-

⁴⁸ А. Л. Якобсон. Раннесредневековые поселения восточного Крыма. — МИА, № 85. М., 1958, стор. 500—501.

⁴⁹ М. И. Артамонов. Саркел-Болая Вежа. — МИА, № 62. М., 1968, стор. 82—83.

польського району, на хут. І Травня, островах Хортиця і Кам'януватий; могильники в с. Дніпровське, Каїри, на хут. І Травня; окремі знахідки речей (рис. 6).

Під час роботи Дніпробудівської експедиції проведено широкі дослідження поселень поблизу с. Кічкас (1927—1928 рр.)⁵⁰ та невеликі розкопки на острові Кам'януватому. У 1932 р. в Старій Ігрени провів

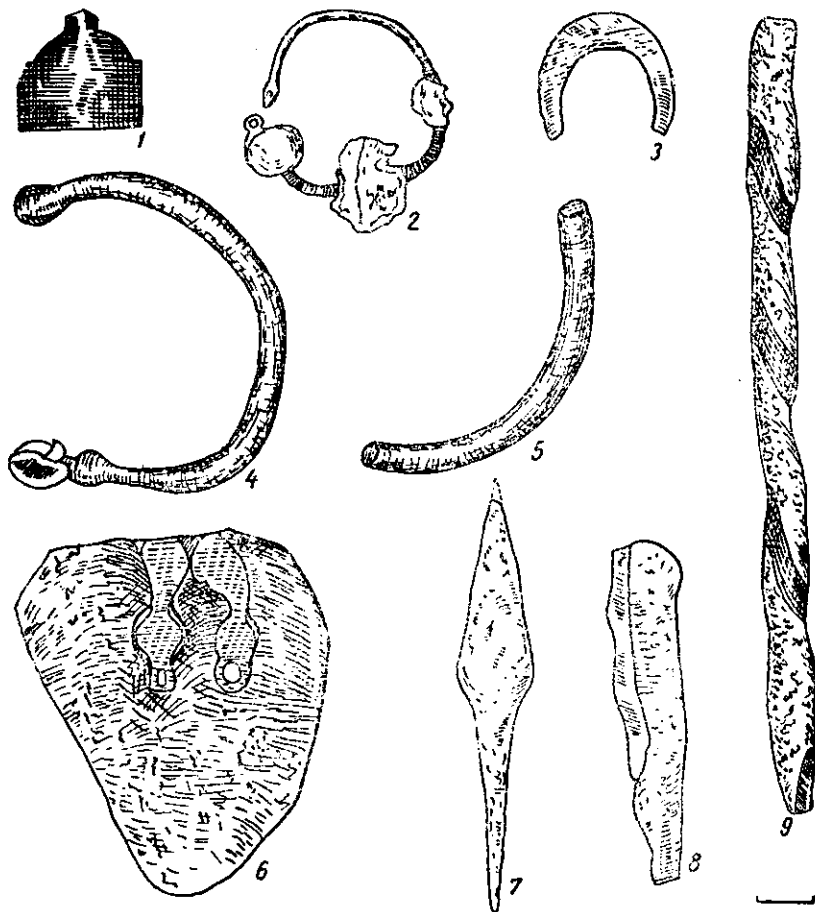

Рис. 10. Знахідки з давньоруських поселень XII—XIII ст. Степового Подніпров'я:

1 — кістяна шахова фігурка із с. Кічкас; 2 — срібна трибусинна сережка із с. Дніпровське; 3 — фрагментована бронзова лунниця із с. Кічкас; 4, 5 — бронзовий та уламок скляного браслетів із с. Кічкас; 6 — ливарна формочка із с. Кічкас; 7 — наконечник стріли із с. Дніпровське; 8 — долото із с. Кічкас; 9 — свердло із с. Кічкас.

розкопки А. В. Добровольський⁵¹. Ряд пам'яток відкрито під час розвідок у 1946 р.⁵² Експедиціями ІА АН УРСР у 1946, 1953 та 1955—1956 рр.⁵³ були проведені дослідження на поселеннях в с. Дніпровське,

⁵⁰ А. В. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927. — Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, т. I. Дніпропетровськ, 1929; П. Смоличев. Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927. — Там же.

⁵¹ А. Добровольський. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі. — АП, т. I. К., 1949.

⁵² Там же; О. Г. Шапошнікова, О. В. Бодяньський, А. О. Щепинський. Звіт про роботу Дніпровського загону за 1957 рік. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁵³ О. Равич. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області. — АП, т. I. К., 1949; Д. Бліфельд. Розкопки слов'янського

Волоське, Стара Ігреня, хут. 1 Травня. У 1953 р. експедицією ІА АН УРСР досліджувався могильник в пониззі Дніпра біля с. Каїри⁵⁴. Під час робіт в зоні Дніпродзержинської ГЕС у 1961 р. Є. О. Петровською були досліджені давньоруські житла біля с. Дерев'яка.

Поселення Степового Подніпров'я — відкриті, неукріплені, розміщені вздовж краю берегової тераси Дніпра. Житла зустрічаються наземні, напівземлянкові та землянкові, з глиняними печами, інколи відкритими вогнищами. Поховання представлені трупопокладеннями у дерев'яних трунах, інколи під кам'яними закладками, з бідним інвентарем або

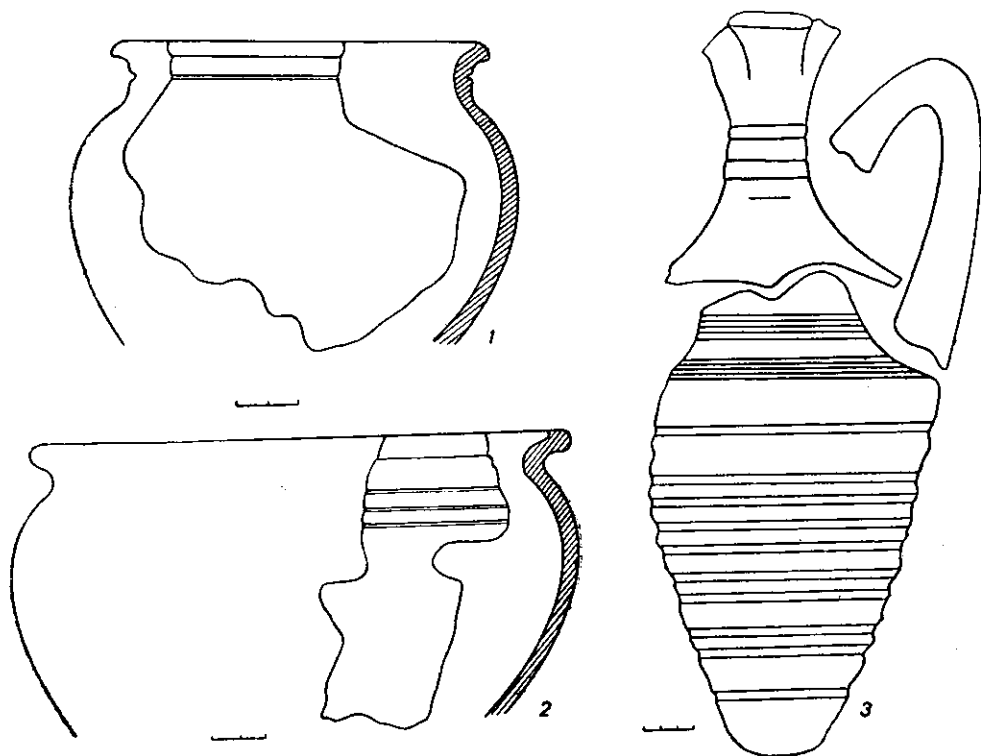

Рис. 11. Глиняний посуд з давньоруських поселень XII—XIII ст.:

1, 3 — з с. Кічкас; 2 — з хут. 1 Травня.

зовсім безінвентарні. Кістяки лежали на спині, у витягнутому положенні, головою на захід, з руками, складеними на грудях або на тазі.

Виявлені здебільшого на поселеннях знаряддя праці, прикраси (рис. 10, 1—9) та кераміка типові для давньоруських пам'яток. Кухонні горщики — кружалні, тонкостінні, конічної форми з відігнутими назовні вінцями, що мали повторний загин до середини, прикрашені по плічках прямими та хвилястими лініями (рис. 11, 1, 2). Зрідка зустрічається білоглиняний посуд з зеленою поливою. Жорна, розтирачі, зернові ями, дуже численні кістки домашніх тварин, а також луска і кістки риби, деякі ремісничі знаряддя свідчать про заняття населення землеробством, скотарством, рибальством, ремеслами. Одне з жител с. Дніпровського, очевидно, було майстернею по обробці каменю.

Велика кількість уламків привізних амфор (рис. 11, 3) свідчить про жваву торгівлю з Північним Причорномор'ям. Значним торговель-

поселення коло с. Дніпровського, Дніпропетровської області. — Там же; А. Т. Браичевська. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя. — АП, т. XII. К., 1962.

⁵⁴ Є. В. Махно. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри. — АП, т. X. К., 1961.

ним пунктом, очевидно, було лівобережне Кічкаське поселення, де зібрано понад тисячу уламків амфор. Один із перших дослідників Надпоріжжя А. В. Добровольський висловив припущення, що надпорізькі слов'яни були перевізниками і розміщення їх поселень, попарно на правому та лівому березі Дніпра, свідчить про існування трьох перевозів — Кічкаського, Сурського та Ігреського. Подібне припущення правдоподібне. Відомо, наприклад, що на місці давньої Крарійської переправи згодом виникає Кічкаський перевіз, який служив для козаків і татар ⁵⁵.

Про існування поселень слов'ян-перевізників у середині XIII ст. на Дону писав Рубрук. Тут існували руські селища, мешканців яких татари зобов'язали перевозити послів і купців ⁵⁶. Крім транспорту, жителі займалися також землеробством і скотарством.

Матеріальна культура поселень XII—XIII ст. Степового Подніпров'я, типово давньоруська, свідчить про новий приплив вихідців із корінних слов'янських земель. Причиною, яка змушувала селян-смердів покидати старі місця, очевидно, було посилення феодальної експлуатації. У XII—XIII ст., як свідчить літопис, на півдні, в степах, існували воявничі бродники. Можна думати, це були здебільшого збігли холопи і селяни, що втекли від феодалів. Подібні бродники існували на Нижньому Доні ⁵⁷, в пониззі Дунаю (так звані берладники). Очевидно, однією із областей, де перебували бродники, було і Степове Подніпров'я. Природно, що втікачів, в першу чергу, приваблювали місця з осілим населенням, які являли собою певну матеріальну базу. Одним з таких місць і було пониззя Дніпра, заселене з давніх часів.

Неукріплений характер дніпровських поселень XII—XIII ст. та приплив у цей час в степ нового населення показує, що у мешканців Степового Подніпров'я продовжували існувати мирні, можливо, союзницькі відносини з кочовиками. На можливість подібних відносин вказують деякі літописні дані. Так, у 1147 р. бродники разом з половцями прийшли на допомогу князю Святославу Ольговичу. В ряді випадків в союзі з половцями виступали берладники пониззя Дунаю. В битві на р. Калці у 1223 р. бродники виступали разом з татарами. Як уже згадувалось, мирні відносини існували у XIII ст. між слов'янами-перевізниками і татарами на Дону.

Слід, проте, зазначити, що хоч відносини слов'ян пониззя Дніпра з кочовиками у XII—XIII ст. і були мирними, проте вони не були такими тісними, як у VIII—IX ст. В усякому разі помітного впливу на матеріальну культуру слов'ян кочовики у XII—XIII ст. не мали. Слов'яни Степового Подніпров'я зберігали в цей час характерні риси давньоруської культури.

Бродники південних степів нерідко розглядались дослідниками як попередники донських і запорізьких козаків ⁵⁸. У зв'язку з цим цікаво відзначити, що деякі подніпровські поселення, наприклад, кічкаські, як можна судити з керамічного матеріалу, очевидно, продовжували існувати і у XIV ст. Тому виникнення згодом нижче порогів Запорізької Січі слід розглядати як явище, що мало певні передумови — ця область була ще здавна освоєна слов'янським населенням.

⁵⁵ Ф. Брун. Черноморье, ч. II. Одесса, 1880, стор. 288.

⁵⁶ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Путешествия в восточные страны. Плано Карпини и Рубрука. М., 1957, стор. 109.

⁵⁷ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 84.

⁵⁸ Н. В. Волынкин. Предшественники казачества — бродники. — Вестник Ленинградского университета, № 8. Л., 1949; М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955, стор. 203.

ОСЕДЛОЕ НАСЕЛЕНИЕ СТЕПНОГО ПОДНЕПРОВЬЯ В РАННЕЕ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Резюме

Археологические памятники Степного Поднепровья позволяют судить об оседлом населении, обитавшем в этой области в период раннего средневековья. Археологические материалы этого времени составляют четыре группы.

Первая группа поселений и погребений VI—VIII вв. н. э., аналогичных раннеславянским древностям Среднего Днепра (пеньковский тип) и Южного Буга, может быть связана со славянскими племенами, по-видимому, с южной частью летописных улочей.

Вторая группа памятников представлена поселками гончаров и некоторыми другими находками VII—IX вв. Характер жилищ, погребений и основной массы керамики позволяет связывать эту группу памятников с алано-болгарскими племенами.

В результате взаимных связей славян и алано-болгар в конце I тысячелетия н. э. в Степном Поднепровье возникает славяно-салтовская культура, принадлежавшая смешанному населению, в котором основным этническим элементом были славянские племена — южная часть летописных улочей. Материалы славяно-салтовской культуры IX—XI вв. составляют третью группу памятников Степного Поднепровья.

К четвертой группе относятся поселения и могильники XII—XIII вв. с типичными чертами древнерусской культуры. Эти памятники отражают новый приток славянского населения на Нижний Днепр из областей коренных славянских земель в начале II тысячелетия.

В целом Степное Поднепровье выступает как область, заселенная в раннее средневековье оседлым населением, имевшим сложный этнический состав с преобладанием славян.